

ДЕЙНОСТТА НА СТЕФАН СТАМБОЛОВ ПО ВРЕМЕ НА РЕЖИМА НА ПЪЛНОМОЩИЯТА

Иван Стоянов

Личността и делото на Стефан Стамболов винаги са предизвиквали противоречиви оценки. И това е нормално за тези, които познават в детайли направеното от него. Противоречивостта произтича не толкова и не най-вече от позицията на различните изследователи, интерпретатори и популяризатори, колкото от самите действия, прояви и главоломни промени в поведението, разбиранията и манталитета на Стамболов. Взаимоизключващите се ходове, предприети от него във всички периоди на неговия кратък живот, показват една добра ориентация в обстановката, един развит усет за самосъхранение и изява, една стремително възходяща кариера, която за сетен път доказва, че в политиката няма морал, а само и единствено интереси.

Ако се проследи внимателно житейският път на Стефан Стамболов, всеки непредубеден изследовател ще открие нещо много важно в характера и постъпките му — крайната цел се преследва неотклонно, но не на всяка цена, не чрез красива саможертва, не с гордо вдигната глава пред бесилото и ятагана на поробителя. С цялото си поведение спорният Стамболов втълпява, че има власт над онази глава, която е решила да се отдели от плещите. Тази власт е мисълта за бъдното. Затова заместникът на Левски напуска твърде бързо поста си, когато разбира, че турците са по следите му. Затова, докато Дряновският манастир се къпе в кръв, а жените, децата и старците от Севлиевските села дръзват да въстанат заедно с мъжете срещу поробителя, главният апостол на Първи революционен окръг потъва в самоводските мазета и мечтае за спасителния бряг на Дунава. Затова по време на войната, когато много българи дават живота си за свободата, а най-верният му сетнешен съратник Димитър Петков загубва ръката си на Шипка, той се занимава с прекупвачество в тила на русите.

Стамболов знае, че неговото време предстои, знае, че освободена България се нуждае и от мъртви герои, и от трезвомислещи хора, които да я направят държава. Ако се вярва на С. И. Кисов, на забележката, която той прави на Стамболов, че мястото му не е в интенданството, а на предната линия, последният заявява: „Моето дело ще бъде после“.¹ И той чака без да спира, защото знае, че то, времето му, ще дойде. Стефан Стамболов е един от ръководителите на Кресненско-Разложкото въстание, но не там, където гърмят пушките, а в свободното княжество.

Той е ревностен защитник на Търновската конституция тогава, когато другите я нарушават, но още в зората на нейното действие не се стеснява да я пренебрегне и стъпче, когато това е в интерес на неговата партия и нему самия. Като заместник-председател на Второто обикновено народно събрание Стамболов прокарва т. нар. "законодателни пълномощия", свеждащи се до това, правителството на П. Каравелов да създава и въвежда в практиката нови закони между сесиите на Народното събрание. Колко грубо и брутално се погазва Конституцията разбира и самият Стамболов, който в речта си на 17 декември 1880 г. заявява пред народните избраници: "И докато този Каравелов кабинет трае, дотогава тези пълномощия имат сила. Но ако би някое второ правителство замести сегашния кабинет, ако се възползва от тях, няма да гледаме дали е добро или е зло, ще го съдим като кабинет, който е злоупотребил с доверието на хората. Ще го съдим според Закона за министрите. Така щото всеки, който занапред дойде, да знае това".²

През режима на пълномощията Стамболов е ревностен защитник на същата тази конституция и прави много за нейното възстановяване. Времето работи за бившия революционер в посоката, която той си избира. Като председател на Четвъртото обикновено народно събрание Стефан Стамболов показва своите държавнически умения. Всички сложни ситуации се решават с негово участие. Голям е делът му в Съединението на Княжество България с Източна Румелия, в Сръбско-българската война, в защита на постигнатото.

Превратът на 8 срещу 9 август 1886 г. и детронирането на княз Александър Батенберг го издига на гребена на вълната. Сега той застава начело на събитията и поема диригентската палка. В тези трудни за България дни Стамболов изяснява действителните си възможности. Уверен в своята правота и в своята цел, той действа твърдо и безкомпромисно. Дори страшният руски самодържец се оказва недотам сериозна преграда за преследваното от Стамболов. Не помагат и бунтовете, организирани от довчерашните му приятели и съратници. Те са смазани по категоричен начин, а издадените и изпълнени смъртни присъди са урок, който няма да се забрави никога и който след няколко десетилетия ще се използва твърде често все в името на добруването на българите.

Като министър-председател Стефан Стамболов реализира големите си замисли както във вътрешнополитически, така и във външнополитически аспект. Неговото кредо обаче е декларирано от самия него пред народните представители в Седмото обикновено народно събрание на 17 ноември 1893 г.: "Господа представители, аз не съм от фарисействащите политикани; аз не прецеждам комарите, пък да гълтам камилите, но право вървя към целта си. Когато видя нещо по мое вътрешно убеждение, че то трябва да се направи за спасението на отечеството, ще го направя, макар даже да е

запретено от законите”.³ И Стамболов изпълнява многократно тази своя закана — забранява опозиционните партии въпреки постановленията на Търновската конституция, пълни “Черната джамия” със свои противници, променя конституцията в полза на княз Фердинанд, но въпреки всичко или благодарение на това България просперира, превръща се в истинска държава, получава уважението на приятели и неприятели. Времето на Стамболов е настъпило и той триумфира.

Много трудно и на този етап почти невъзможно е да се направи цялостна оценка за живота и делото на Стефан Стамболов. Причините за това не са само в пристрастията на пишещите по въпроса, но и в отсъствието на задълбочени и аргументирани изследвания за най-важните страни от неговата дейност. Предложеният материал няма претенции за генерални оценки, още повече, че той проследява един важен, но твърде ограничен по време период, обхващащ около две години и половина.

* * *

На 27 април 1881 г. княз Александър Батенберг отстранява от власт правителството на Либералната партия, ръководено от Петко Каравелов. В издадения Манифест той обявява на българския народ твърдото си решение да абдикира от княжеския престол, тъй като всички опити за правилно уреждане на Княжеството завършили без успех. С Манифеста на ген. Ернрот, военен министър до това време, се възлага да състави ново правителство, което трябва да ръководи държавата до свикването на Великото народно събрание. Решението за абдикация щяло да се предложи на това събрание, но князът прави уговорката, че ако неговите условия се приемат, то той е съгласен да остане на престола. “В противен случай аз съм решен да се откажа от княжеския престол със съжаление, но с дълбоко убеждение, че докрай съм изпълнил длъжността си”⁴ — се казва в Манифеста.

Извършеното на 27 април не е изненада за политическите сили в страната. Не се оказва изненада и за представителите на великите сили в София. Независимо от това, либералното правителство не взема никакви контрамерки за предотвратяване на преврата. След неговото провеждане Либералната партия, макар и за кратко време, заема пасивна позиция, която помага твърде много на противниците ѝ.

Пълна дезорганизация цари сред либералите в провинцията, които не могат да преценят същността на извършеното. В писмо до заместник-председателя на Второто обикновено народно събрание — Стефан Стамболов, окръжният управител на Ловеч Филип Симидов пита какво трябва да се прави: “Трябва ли да се стои и мълчи сега, или да се приготвят изборите? Яви ми, защото всички сме в мълчаливо ожидание. Нека ви е известно, че

както аз тук, тъй и нашите в Търново, Бяла, Русчук, Плевен, Видин, Лом, Рахово, Враца, Берковица, Габрово, Дряново и прочее чакат от вас /от тебе, Каравелов, Славейков/ да им съобщите сега що да работят! Да мълчим ли, да действаме ли, що да правим?”⁵

На 11 май 1881 г. княз Александър Батенберг оповестява исканията, които решил да представи на Великото народно събрание. Те се свеждат до въвеждане на извънредни пълномощия за седем години, отлагане сесията на Второто обикновено народно събрание и свикване на Велико народно събрание преди изтичане на седемгодишния срок на пълномощията, с цел преглеждане и промяна на Конституцията. Тази княжеска програма е подготвена много преди обявяването ѝ, но по настояване на Константин Стоилов, Тилау и Константин Иречек оповестяването ѝ се отлага до 11 май. Иречек откровено обяснява забавянето по следния начин: “В Ориента има страх от неизвестното, силата на нашето положение е в това; щом се нещо разгласи, ще почне разрушаването и ровенето на подробностите, а може би и подкопаване на цялото положение, сега тъй изгодно за нас”.⁶

Оповестяването на княжеските искания довежда до коренна промяна в тактиката на Либералната партия. Печатният ѝ орган, в. “Независимост”, изрично подчертава: “Сега обаче онова, което на 27 априлий беше гатанка за нас, е ясно пред очите на секиго. От конституционна държава, в която всякой гражданин по мерата на силите си и способностите си зема участие в управлението, в наредбите, които са за полза на целия народ общо, тъй и за всяко лице поотделно, нашето княжество ще се превърне в монархическа държава с неограничена власт, съсредоточена в ръцете на едного, т. е. ний ще попаднем под най-пълний абсолютизъм, такъв, под какъвто 500 години сме робували и от който едва Русия с толкоз жертви най-после ни избави.”⁷

Изборите за Велико народно събрание преминават под знака на безогледния натиск от страна на полицейските, военните и административните власти. По този повод в. “Независимост” отбелязва: Побои и гнусотии, подлости и башибозуклуди, деморализация и варварщина, низостта и дивотията, подлата злоба и побесняването, т. е. и двете опаки, животински черти на човеческата натура се съединиха, за да възвеличат с черна, адска слава искириотите на българския народ и чужденците, наемниците наши.”⁸

В резултат от създадената обстановка за народни представители са избрани хора, поддържащи промяната след 27 април и подкрепящи исканията на княза. Само в Търново, независимо от условията, избирателите дават своите гласове за водачите на Либералната партия Др. Цанков, П. Р. Славейков, П. Каравелов и М. Сарафов. Стефан Стамболов не се кандидатира за депутат във Великото народно събрание, тъй като няма навършени 30

години — възраст, регламентирана от конституцията за получаване на депутатски мандат.

На 1 юли 1881 г. Великото народно събрание, свикано в Свищов, приема княжеските искания без обсъждане. Търновската конституция е отменена за седем години.

В борбата срещу наложения режим на пълномощията отново основна роля играе либералната организация в старата българска столица под ръководството на Стефан Стамболов. В проведеното на 2 юли заседание на видни либерали в Русе се обсъжда въпросът за тактиката на Либералната партия в новите условия. Тук присъстват Др. Цанков, П. Р. Славеиков, Димитър Маринов, Стефан Стамболов и няколко офицери от местния гарнизон. Същият въпрос се обсъжда и на заседанието в Търново на 6 юли 1881 г. В него вземат участие Др. Цанков, П. Р. Славеиков, Стефан Стамболов, Панайот Славков, Иван Халачев, Захари Градинаров и други видни търновски либерали. И на двете заседания се налага мнението на Стамболов — да не се избързва с необмислени действия.⁹

В последвалите трудни моменти от политическото развитие на Българското княжество Търново продължава да е най-силната крепост на либералите в страната. Водачите на партията постоянно търсят както мнението, така и материалната подкрепа на търновската организация и лично на Стефан Стамболов. На 2 септември 1881 г. П. Р. Славеиков пише от Трявна на Джорджо Момчев, че в София, където бил извикан от проф. М. Дринов във връзка с проектирания Държавен съвет, работите не вървели лошо, защото се предвиждало в съвета да влязат много съмишленици на либералите. Старият народен деец иска съдействието на търновските либерали и най-вече това на Стамболов за намиране на необходимите му средства, тъй като страдал от постоянен недостиг на пари. На Цанков били събрани пари в София и Русе, а той, Славеиков, нямал пукнат грош. “Но церемонията настрани и аз трябва да ви кажа право, че ако не намеря тук за една неделя 100—150 рубли на заем, ще бъда принуден и аз да замина за Румелия и тогава сбогом вече, България, и за мен, както и за Каравелов”.¹⁰

От своя страна Стефан Стамболов, който живее по това време в родния си град и работи като адвокат, развива силна политическа дейност срещу установения режим. През май 1882 г. под негово ръководство в Търново и Габрово била формирана делегация, която посещава столицата на 14 май и се среща с председателя на Държавния съвет Тодор Икономов, пред когото излага вижданията си за политическото състояние на княжеството. В писмо до Григор Начович Икономов подчертава, че приел Стамболов и водената от него делегация, тъй като в противен случай търновските либерали щели да направят “повече безпокойства”.¹¹

През месец юни 1882 г. консерваторите, правителството и самият министър на вътрешните работи Начович се оказват безсилни да спрат народното недоволство и движението срещу установения режим. Най-силно противодействие те срещат от страна на търновските жители. Дори епископ Климент, който е личен приятел на Тодор Икономов, недоволства от произволите на властта и в писмото си до него като председател на Държавния съвет заявява: “Защо допускате, защо търпите този бѣшибозуклук на съдилищата? Преследват се и се предават на съд хора, защото имало у тях либерална програма; запрещава се един вестник в един град тогава, когато този вестник се издава в държавата и се чете от всички”.¹²

Интересни сведения за търновските либерали през този период дава и Петко Горбанов, който донася на министъра на вътрешните работи, че Търново не се подчинява на централната власт поради половинчатите мерки, предприети от правителството. “Трябва да разумеem — пише той, — че българинът е вчерашен роб: той се бои само от камшика. Всички други законни ограничения са за него нищожни спънки при изпълнение намеренията му”. Главен инициатор на всичко бил Стамболов, подчертава Горбанов и продължава: “Стамболов, пред пълен състав на съдилището и пред многобройна публика изрично говори, че нямало закон против нападението на личността на Негово Височество; че тоя последният, съгласно с конституцията, не бил нищо друго, освен един главен кмет и като такъв той, князът, трябвало, ако е от някого докачен, да се яви лично в съдилището и да защитава себе си като кмет. И на това, пред съда, изобличение на Негово Височество от бабаитин като Стамболов, съдиите и прокурорът мълчат като риби безгласни”.¹³

В началото на март 1883 г., когато от правителството на ген. Леонид Н. Соболев са отстранени консерваторите Константин Стоилов, Димитър Греков и Григор Начович, Стамболов, подкрепен от Никола Сукнаров, се обявява за сътрудничество с новосформираното правителство. Стига се дотам, че той предупреждава Др. Цанков да не избързва с преценката си за новия правителствен кабинет и да изчака съвместно да обсъдят какво трябва да се прави в новата ситуация.¹⁴

В началото на април 1883 г. Стамболов предприема агитационна обиколка из страната, като призовава населението да изпраща адреси до княза с искане за пълно отстраняване на консерваторите от администрацията на княжеството, с изказване на доверие към правителството на ген. Соболев и за възстановяване на конституцията. Той се обявява против помирението на партиите на базата на умерения конституционализъм. Стамболов, съобщава Тодор Икономов, предпочитал революция с цел отстраняване на княза и насилствено въвеждане на Търновската конституция пред едно евентуално съглашателство.¹⁵

Независимо от мнението на търновския либерал, преговорите между умерените либерали на Цанков и представителите на Консервативната партия напредват и на 8 август в дома на Цанков се подписва "Съглашение за помирение между двете страни". Целта на това съглашение е формулирана по следния начин: "Двете партии се съглашават с цел да наложат всеобщи законни условия за възстановяване на конституционния режим в Княжеството". Основните точки на съглашението са следните:

1. Князът да обещае пред представителите на двете партии, че предложените условия ще се изпълнят срочно;

2. Свикване на Велико народно събрание за преглеждане на Конституцията в най-скоро време;

3. Преглеждането става по един проект, приготвен от правителството;

4. Проектът се изготвя от смесена комисия или смесено министерство по равен брой от двете партии;

5. Изборите за Велико народно събрание да станат свободно — без вмешателство от страна на правителството и на основание на един от двата съществуващи закона — който се предпочете от Негово Височество. Този документ е подписан от Др. Цанков и Гр. Начович.¹⁶

Още същия ден по-голямата част от либералите в София се обявяват срещу подписаното съглашение. По този повод Т. Икономов заявява: "По-многого от тях осъждат помирението и викат срещу точките до бога. Станчов, Узунов и цялата тяхна тайфа се произнасят срещу помирението, а Стамболов е казал, че помирението е задължително само за подписавшите".¹⁷

Вечерта на 8 август в столицата пристига Стефан Стамболов, който донася със себе си нов проект за помирение между партиите. На 9 август в дома на Др. Цанков се провежда заседание на либералите, в което участват 30 души от София и провинцията. Събранието продължава почти 4 часа. В него се обсъжда съглашението, подписано от Цанков, и новите условия, предложени от Стамболов. Те съдържат следните точки:

1. Двете партии да употребят всички усилия за възстановяване на Конституцията;

2. Затова те намират за необходимо да се свика в най-кратък срок по стария избирателен закон Велико народно събрание, което да прегледа Конституцията;

3. Преглеждането става по един проект, изработен от една комисия по равно число от двете партии;

4. До свършване на работата от Великото народно събрание страната се управлява от настоящото министерство, което няма да прави никакви промени в управлението;

5. Свикването на Третото обикновено народно събрание на извънредна сесия се отлага за неопределено време.

6. Това съглашение се поднася на княза и ако той одобри точките, да издаде манифест за свикване на Велико народно събрание.¹⁸

След оживени дебати се приемат следните решения:

1. Утвърждава съглашението между двете партии с цел възстановяване на конституцията;

2. Изборите за Велико народно събрание да станат по стария изборителен закон, но ако князът наложи новия закон, в него да се направят следните промени:

а/ да могат да се избират лица от бялото духовенство и от учителите;

б/ да могат кандидатите за депутати да се избират отвред, т. е. премахване териториалността на представителите ѝ;

в/изборите да се проверяват от самото събрание;

3. Да се направи възможното за облекчаване положението на либералите, пострадали в борбата срещу пълномощията.¹⁹

На 6 септември княз Александър Батенберг издава Манифест, с който обявява възстановяването на Търновската конституция. На следващия ден, 7 септември, след като правителството на ген. Л. Н. Соболев подава оставка, князът назначава коалиционно правителство от умерени либерали и консерватори, начело с Др. Цанков. Така след две години и два месеца режимът на пълномощията е премахнат и с помощта на споразумение между княза, консерваторите и умерените либерали. Голям дял за този благоприятен изход имат и търновчани, под ръководството на Стефан Стамболов. Първоначално те са против каквото и да е съглашателство между партиите на основата на умерения конституционализъм, но по-късно приемат компромиса в името на запазването целостта на Либералната партия.

* * *

През режима на пълномощията Стефан Стамболов се изявява като една от основните политически фигури в борбата за възстановяване на Търновската конституция. Същата тази конституция, която като депутат и заместник-председател на Второто обикновено народно събрание нарушава и пренебрегва спокойно, когато това е в интерес на партията му. Като адвокат в родния си град Стамболов създава много главоболия на местните и централните власти, но нито за миг не помисля да се присъедини към либералите, формирали Пловдивския кръг под ръководството на Петко Каравелов и Петко Р. Славейков. Той не подкрепя и Др. Цанков. По-чести са критиките му към него и това се отнася най-вече към стремежа му за компромисен изход от създалата се ситуация.

Самият Стамболов, макар да не приема чуждите варианти за възстановяване на конституцията, използва умело компромиса. Показателно в това отношение е мнението му за правителството на ген. Леонид Соболев, след като от него са отстранени консерваторите. Той и неговите привърженици подкрепят новия кабинет. В същото време срещу новото правителство се обявяват и непримиримите либерали в Пловдив, и умерените, начело с Др. Цанков в Княжеството. Стамболов обаче твърдо следва своята линия, въпреки че правителството е за запазване на пълномощията.

Когато помирението между консерватори и умерени либерали става факт, търновският либерал отново се намесва решително. Макар да променя някои моменти в приетата програма на помирението, последното си остава факт, признат и от Стамболов. Но той е казал своята дума.

Решителната намеса на Стефан Стамболов в основните епизоди от борбата на либералите срещу режима на пълномощията го налага окончателно в политическия живот на страната, в резултат на което през пролетта на 1884 г. той е избран за председател на Четвъртото обикновено народно събрание. Времето на Стамболов идва.

БЕЛЕЖКИ

¹ Кисов, С. И. Из боевой и походной жизни 1877—1878 г. С., 1903, с. 214.

² Дневници на Второто обикновено народно събрание. II РС, кн. 2, С., 1881, с. 260.

³ Дневници на Седмото обикновено народно събрание. I РС, кн. 1, С., 1894, с. 137.

⁴ Народна библиотека “Св. св. Кирил и Методий” — Български исторически архив /По-нататък НБКМ—БИА/, ф. 271, а. е. 22, л. 1; Държавен вестник, бр. 26, 29 апр. 1881.

⁵ Научен архив при Българската академия на науките /По-нататък НА БАН/, ф. 19к, а. е. 803, л. 2.

⁶ Иречек, К. Български дневник 1879—1884. Т. 1. Пловдив, 1930, с. 377.

⁷ Независимост, бр. 67, 16 май 1881.

⁸ Пак там, бр. 76, 15 юни 1881.

⁹ Архив на Етнографския институт с музей /по-нататък АЕИМ/, инв. № 215, п. II, л. 238.

¹⁰ НБКМ — БИА, ф. 63, а. е. 68, л. 1.

¹¹ Пак там, ф. 14, оп. 3, а. е. 2185, л. 1—2.

¹² Пак там, ф. 18, а. е. 42, л. 62, 29 май 1882.

¹³ Пак там, ф. 290, а. е. 179, л. 1—6, 10 юни 1882.

¹⁴ Пак там, ф. 11, а. е. 5, л. 294.

¹⁵ Пак там, ф. 19, а. е. 10, л. 28—32.

¹⁶ Пак там, ф. 11, а. е. 14, л. 1; ф. 19, а. е. 26, л. 1.

¹⁷ Икономов, Т. Мемоари. С., 1973, с. 346.

¹⁸ НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 378, л. 6 /Протокол на събранието от местни и някои външни /от провинцията/ либерали в София. 9 авг. 1883;/ Съзнание, бр. 17—18, 10 авг. 1883.

¹⁹ НБКМ — БИА, ф. 16, а. е. 378, л. 7—8.